

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32837/chc.v0i40.385>

Гуйван Петро Дмитрович,

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор

Полтавського інституту бізнесу

ORCID ID: 0000-0003-3058-4767

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТРОКІВ ДІЇ ОХОРОННОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Постановка проблеми. Поряд з широким розумінням поняття «охорона цивільних прав», яке включає у себе всю сукупність заходів організаційного, економічного, політичного характеру тощо, спрямованих на створення умов для здійснення суб'єктивного права, у цивілістиці використовується більш вузьке розуміння поняття «захист». Це визначені законом заходи, що спрямовані на відновлення чи припинення порушення цивільних прав. Власне, вони і становлять зміст цивільно-правового визначення захисту суб'єктивних прав. Право на захист можна сформулювати як наявну у правоволодільця можливість застосувати заходи правоохоронного змісту для відновлення свого порушеного права. Вона реалізується через здійснення (часто в примусовому порядку) саме охоронно-правової здатності права до реалізації у разі його порушення. Отже, властивість примусової реалізації притаманна не регулятивному, а охоронному зобов'язанню [1, с. 12]. Справді, після порушення регулятивного зобов'язання не може бути й мови про його подальше існування. Взаємин, які б опосередковували нормальний, правомірний розвиток суб'єктивного права та відповідного юридичного обов'язку, вже немає. Але виникає охоронне зобов'язання, яким є його елемент – охоронне суб'єктивне право триватиме після порушення і може бути належним чином реалізоване, в тому числі і за допомогою державного юрисдикційного органу – суду. Саме про тривалість такого відношення у вигляді позовного домагання йдеться у ч. 1 ст. 261 ЦКУ. Саме ж охоронне право, притаманне вірителю, не залежить від впливу позовної давності, хоча після такого впливу і втрачає примусову властивість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях питання виникнення та перебігу охоронних правовідносин, зокрема, стосовно їхніх темпоральних характеристик, отримали висвітлення у роботах таких учених, як М.А. Гурвич, О.С. Йоффе, В.В. Луць, Є.А. Крашенінников, Є.М. Мотовіловкер, Б.Б. Черепакін, П.М. Рабінович, Г.Я. Стоякін та інші. Ними було проведено вивчення змісту взаємин на рівні «кредитор–боржник» у різних станах взаємодії, включаючи фазу правопорушення та визначення правового статусу контрагентів при цьому. Здійснено вивчення темпоральної складової частини права особи на примусову реалізацію права після його порушення. Утім питання не є визначеним остаточно, про це свідчить велика кількість різноманітних як у теоретичних концепціях, так і у практичній площині. Не набула остаточного та усталеного вигляду правова позиція, за якою охоронно-правове відношення виникає не внаслідок існування регулятивного, а в результаті його порушення зобов'язаною особою. Наукове обґрунтування цієї тези становить мету статті.

Виклад основного матеріалу. Найбільш яскравим проявом здійснення охоронного повноваження особи, що виникає в межах відповідного правовідношення у разі порушення суб'єктивного права, вважається пред'явлення позову. Власне, судова вимога є лише засобом для реалізації передбаченої законодавством можливості. І ця можливість стосується виключно примусового здійснення охоронного повноваження. Реалізація домагання як спосіб досягнення такого результату призводить до подальшого примусового здійснення охоронного повноваження. Тож

цілком зрозуміло, що домагання ніяк не може бути особливим станом охоронюваного відношення. Таким чином, відбувається розділення вимоги про усунення порушення та правової підстави для такої вимоги. Тезу про те, що право на позов є окремим від регулятивного цивільного права охоронним повноваженням особи, підтримують окремі сучасні дослідники проблеми [2, с. 106–109]. Охоронних повноважень різного змісту, спрямованих на захист права у разі його порушення, у носія може бути декілька. Звісно, за кожною з таких вимог, якщо вони мають характер позовного домагання, відбувається власний незалежний перебіг давнісного строку.

За великим рахунком такий справедливий підхід якраз і викликає найбільше заперечень та неприйняття у середовищі тих науковців, котрі обстоюють концепцію про примусову реалізацію судом саме регулятивного права. На заперечення тези про припинення існування регулятивного правовідношення після правопорушення наводиться те обґрунтування, що, скажімо, добровільне виконання зобов'язаною стороною обов'язку, котрий впливає з правовідносин, у яких право кредитора припинилося, буде протирічити закону і має визнаватися неправомірним. Все отримане після такого виконання кредитором підлягає поверненню особі, що виконала зобов'язання. Але то, як указують опоненти, абсурд, ми часто маємо практичні ситуації, коли боржник повертає гроші із запізненням, підрядник виконує роботу несвоєчасно, орендар пропускає строк користування чужим майном. Подальше ж виконання простроченого обов'язку є належним.

Подібні міркування щодо реально існуючих ситуацій, на перший погляд, підтверджують позиції апологетів теорії, згідно з якою регулятивне суб'єктивне матеріальне право продовжується і після закінчення часу своєї дії, встановленого сторонами чи нормативно [3, с. 86]. Так, у різних доктринальних публікаціях та судовій практиці часто трапляються висловлювання на кшталт: «зобов'язання (обов'язок) діє і після строку, визначеного у зобов'язанні, та продовжується до повного його виконання». Такий підхід теоретично, як правило, не обґрунтовується, у кращому разі застосовуються рудименти застарілої концепції про перетворення непорушеного суб'єктивного права у інший свій стан – порушений. Та це в жодному разі не пояснює продовження тривалості регулятивного права. І то найгірше. Бо ж тоді виникає цілком закономірне питання: навіщо взагалі

встановлювати час для здійснення зобов'язання, якщо певний обов'язок, а значить, і кореспондуюче йому право, існують вічно, допоки не припиняться у встановленому у главі 50 ЦКУ порядку? Саме такий підхід призводить сучасних теоретиків та практиків до нехтування темпоральними критеріями регулятивного правовідношення, тим більше, він не сприяє усвідомленню науковою спільнотою того факту, що строк є обов'язковою істотною умовою права, складовою частиною його внутрішнього змісту, сплив якого свідчить про вичерпаність останнього.

Насправді подібні підходи є антинауковими і дуже шкідливими, бо фактично спотворюють реальну картину сприйняття конкретних зобов'язальних взаємин, які відбуваються у суспільстві. Вкотре повторимо, що після закінчення строку на виконання регулятивного зобов'язання воно вичерпується за своїм змістом і припиняється. Не існує вже суб'єктивного регулятивного права вірителя та відповідного обов'язку боржника. Натомість із самого юридичного факту – правопорушення виникає охоронне відношення, котре, нагадаємо, може реалізовуватися як у судовій формі (позовній), так і несудовій. До змісту такого охоронного зобов'язання, окрім додаткових вимог кредитора, пов'язаних із порушенням (штрафні санкції, відшкодування шкоди, припинення правовідношення тощо), входить і вимога стосовно виконання обов'язку в натурі. Так ось, усі вказані повноваження та кореспондуючі їм охоронні обов'язки порушника регулятивного права (а не тільки основний обов'язок, як часто помилково вважається) і будуть існувати до їхнього повного виконання. Такий невизначений строк дії охоронного зобов'язання стосується виключно несудових його форм (це, на наше переконання, є недоліком чинного законодавства, і ми пропонуємо все-таки встановити строки погашення охоронних несудових зобов'язань [4, с. 185]). Якщо ж кредитор вибере судову форму здійснення свого охоронного права за подібним зобов'язанням, то час для початку його реалізації за допомогою звернення до державного юридичного органу буде обмеженим і регулюватиметься тривалістю позовної давності за відповідними вимогами.

Отже, хоча, на перший погляд, у разі примусового виконання обов'язку відбувається реалізація суб'єктивного права після його порушення, насправді виникає декілька охоронно-правових відносин різного змісту, а правоволоділець як учасник таких відносин може скористатися чи не

скористатися своїми захисними правами. І лише одним із повноважень, що витікають з охоронного зобов'язання, є повноваження на виконання обов'язку в натурі, в тому числі за допомогою державного примусу. Здійснення такого охоронного права відбувається за допомогою чи без допомоги юрисдикційного органу. І хоча одночасно, здавалося б, реалізується регулятивне відношення, захист права відбувається через реалізацію однакового з ним за змістом відношення охоронного. Справа в тому, що зі спливом часу на належне виконання зобов'язання у кредитора також існує право вимоги до боржника щодо виконання відповідного обов'язку, існує і кореспондуючий обов'язок боржника. Але виконання зобов'язання після збігу встановленого на це строку не можна вже вважати належним, а саме зобов'язання слід кваліфікувати як таке, що не виконується належним чином. Цивільно-правові відносини за участю боржника і кредитора перестають бути регулятивними. Виникають нові відносини, пов'язані з необхідністю захисту порушеного матеріального права, і навіть добровільне виконання обов'язку, який за змістом є тотожним тому, що входив до складу регулятивного відношення, насправді є реалізацією охоронного.

З огляду на викладене та з урахуванням юридичної сутності коментованого явища, правильним із методологічної точки зору буде твердження, що регулятивний юридичний обов'язок особи, що виник із зобов'язального відношення, не продовжується після прострочення виконання, а припиняється. Охоронно-правові ж обов'язки, що виникають від моменту прострочення, тривають до повного їх виконання, якщо інше не встановлено актами законодавства України. Отже, ми доводимо, що регулятивне право вимоги щодо виконання боржником обов'язку в натурі відрізняється від охоронно-правового домагання такого ж змісту. Ця відмінність полягає в тому, що регулятивне повноваження спрямоване на добровільне виконання зобов'язаною особою свого обов'язку. Зазначене право, як і кореспондуючий йому обов'язок, входить до складу регулятивного правовідношення, його існування обмежується не давнісним строком, а встановленою тривалістю взаємин. Водночас охоронне суб'єктивне право існує лише в межах відповідного охоронного зобов'язання, а його здатність до примусової реалізації може бути забезпечена шляхом пред'явлення відповідного позову упродовж позовної давності і після цього відповідне охоронне повноваження може бути здійснене через посередництво юрисдикційного органу.

Разом із тим у літературі була висловлена думка про те, що примус до виконання може здійснюватися іноді в межах регулятивного правовідношення [5, с. 206]. При цьому автори такої тези вважають, що охоронне відношення виникає лише тоді, коли в результаті порушення суб'єктивного права у сторін з'являються нові права та обов'язки. Це характерно для відношення, змістом якого є зобов'язання з відшкодування збитків. Якщо ж правопорушення не породжує додаткових матеріальних зобов'язань, а впливає лиш на спосіб виконання обов'язку, який існував раніше, то охоронного відношення взагалі не виникає, а захист порушеного суб'єктивного права, в тому числі і примусово, відбувається в межах регулятивного правовідношення [6, с. 10, 11, 15]. Наприклад, у разі примусового виконання передбаченого угодою обов'язку. З таким твердженням не можна погодитися і насамперед ось чому.

За своїм визначенням регулятивним є таке правовідношення, в межах якого відбувається нормальне здійснення суб'єктивного права та виконання юридичного обов'язку. Такий нормальний розвиток взаємодії учасників охоплюється диспозицією правової норми або позитивним змістом договору тощо. Тому якщо учасники цивільного відношення дотримуються встановлених за таких умов правил поведінки (а це, власне, і є ознакою регулятивності відносин), їхня поведінка є правомірною, що усуває необхідність захисних дій, у тому числі і впливу держави на поведінку учасників правовідношення, що нормально розвивається. З іншого боку, коли нормальний розвиток цивільного правовідношення припиняється у зв'язку з невиконанням одним із учасників покладеного на нього обов'язку, недотримання належних правил поведінки тягне порушення суб'єктивного цивільного права, захист якого з юридичного боку забезпечується через можливість реалізації охоронного права особи, в тому числі і шляхом застосування заходів державного примусу. Цивільно-правова санкція є результатом реалізації у встановленому порядку охоронного права особи. Таким чином, можна стверджувати, що сама абстрактна можливість примусу є стимулюючим чинником для регулятивного правовідношення [7, с. 202–203], хоча і не є складником його змісту, однак практичне здійснення примусу можливе лише через реалізацію домагання, яке входить до складу охоронного відношення. Оскільки, як бачимо, захисна функція реалізується через особливе охоронно-правове відношення, помилковим слід визнати

твердження, що невід'ємною складовою частиною суб'єктивного права поряд з повноваженням на власні та чужі дії є можливість його примусового здійснення за допомогою державних юрисдикційних органів [8, с. 108]. Така властивість не притаманна регулятивному суб'єктивному праву.

Позаяк охоронне суб'єктивне право входить до складу відповідного охоронного зобов'язального правовідношення, його сутність, власне, залишається майже такою самою, як і сутність регулятивного. Праву уповноваженої особи стосовно вимагання (отримання) належної поведінки відповідає обов'язок зобов'язаної особи вчинити певне діяння. Та оскільки охоронне відношення вже не відображає нормальний перебіг взаємин, оскільки воно розвивається після порушення, здійсненого одним із учасників, тут уже не може бути мови про рафіновану рівність контрагентів. Отже, до змісту охоронного суб'єктивного права поряд із тими повноваженнями, що були у носія регулятивного, входить можливість застосування державного примусу задля його реалізації. Якщо у судовому чи несудовому порядку буде реалізовано охоронно-правову вимогу про виконання обов'язку в натурі, це, звісно, припинить певні охоронні відносини. Але не всі. Так, прострочка у виконанні договору поставки потягне виникнення охоронного відношення, за яким покупець набуде можливості в примусовому порядку вимагати виконання зобов'язання в натурі, відшкодування завданих збитків, стягнення неустойки тощо. Після подальшого виконання вже простроченого обов'язку охоронне правовідношення щодо примусового реального виконання зобов'язання припиниться, але інші охоронні відносини збережуть свою дію. Їх практична реалізація залежить від багатьох факторів, у тому числі і від перебігу відведеного законом проміжку часу на домагання.

Вказане загальне правило щодо входження до складу охоронного зобов'язання права кредитора на виконання боржником обов'язку в натурі має виключення, зокрема у разі, коли в результаті порушення подібне виконання стає неможливим. Наприклад, коли втрачене майно, що підлягає передачі. Як відомо, захист матеріального права в подібному випадку у вказаний спосіб є неможливим. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що охоронне правовідношення, до змісту якого входить вимога про виконання обов'язку в натурі, в такому разі не виникає. Проте це зовсім не означає, що регулятивне право втратило захисну здатність. Якщо, скажімо, річ, що належить власнику, буде знищена іншою особою,

право власності на неї припиниться. Але при цьому з порушення відносин власності виникає інше – охоронне правовідношення, змістом якого вже буде не право володіти, користуватися та розпоряджатися річчю, а передбачена законом можливість отримати відповідне відшкодування. При цьому може трапитися, що регулятивне право утвориться з договору, тоді як охоронна вимога, що виникає з порушення цього права, базуватиметься на положеннях нормативного акта. Скажімо, у разі знищення об'єкта оренди орендар має повернути орендодавцеві його вартість. Регулятивне зобов'язання повернути річ у такому разі виникає з відповідного договору. Проте після знищення речі у правоволодільця припиняється можливість вимагати її повернення. Але з такого порушення умов договору виникає охоронне відношення, зміст якого полягає у праві на відшкодування вартості майна.

Інший приклад – невиконання зобов'язаною особою обов'язку, який полягає в утриманні від вчинення дії. Наприклад, в абсолютних цивільних відносинах невизначене коло осіб має утримуватися від дій, що перешкоджають власникові реалізувати свої повноваження. Звісно, коли дія, що порушує право, вчинена, виникає охоронне зобов'язальне правовідношення, до змісту якого входить зокрема можливість пред'явлення вимоги про усунення порушення. Та, якщо до моменту реалізації суб'єктивного охоронного права (до моменту звернення до суду) порушник припинить неправомірну дію, охоронна вимога теж припиниться. Проте продовжуватимуть існувати інші захисні вимоги, ніж та, що витікала з регулятивного відношення та була спрямована на припинення порушення. Вони, скажімо, можуть полягати у відшкодуванні нанесеної порушенням шкоди. Таке відшкодування, як і попередня вимога, котра припинилася, перебуватиме у межах змісту відповідного охоронного правовідношення [9, с. 128].

Заслуговує на увагу теза Б.Б. Черепакіна, згідно з якою в результаті порушення будь-якого абсолютного права (зокрема, права власності) між потерпілим правоволодільцем і порушником встановлюється такий же конкретний правовий зв'язок, як і в зобов'язанні, що характеризується визначеністю суб'єктного складу та змісту вимог. Інакше кажучи, на відміну від регулятивних цивільних відносин, охоронне правовідношення завжди має відносний характер: правомочність правоволодільця відповідає чітко визначеному обов'язку зобов'язаної

особи (осіб). При цьому автор правильно відзначає, що абсолютне правовідношення не трансформується у відносне, адже у правоволодільця з іншими суб'єктами, які не є порушниками його права, продовжують відбуватися взаємини абсолютного порядку. З абсолютного відношення у разі продовження його існування виділяється відносне [10, с. 290]. Отже, лише виникненням у момент порушення права нового правовідношення охоронного типу можна пояснити існування одночасно абсолютного та відносного відношення. Тому Б.Б. Черпахін, сам того не бажаючи, спростовує обстоювану ним теорію про існування особливого стану будь-якого суб'єктивного права на певній стадії його розвитку (у разі порушення).

Отже, з викладеного можемо дійти висновку, що після порушення матеріального права суб'єкта цивільних відносин з'являється охоронне правовідношення. Його суб'єктний склад може бути тим же, що і в регулятивному стані або

іншим. Змістом нового правовідношення буде реалізація можливості юридичного захисту прав кредитора. Взаємини, що виникають, мають уже зовсім інший характер, вони будуть спрямовані на усунення порушення права, припинення неналежного виконання обов'язку, відшкодування збитків тощо, в тому числі і шляхом застосування до порушника заходів примусу. При цьому зміст визначення «охоронне право» значно ширший за термін «матеріальне право на позов» і не може зводитися виключно до останнього. Охоронні відносини виникають лише у разі правопорушення, при цьому незалежно від того, чи вчиняє кредитор якісь захисні заходи. Поява охоронного відношення тільки забезпечує властивість суб'єктивного права до захисту. У будь-якому разі визначення охоронного правовідношення не тільки можливо, але й необхідно запровадити та використовувати у цивілістиці та у вітчизняному законодавстві, оскільки воно характеризує певний усталений тип цивільних правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мотовиловкер Е.Н. Юридическая ответственность и принуждение. Юридическая ответственность: общие проблемы и отраслевые особенности. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1990. С. 10–12.
2. Горовець С. Переривання позовної давності: сутність і призначення. *Юридичний журнал*. 2005. № 12. С. 102–111.
3. Новоселова Л.А. О правовых последствиях нарушения денежного обязательства. Москва. *Вестник ВАС РФ*. 1999. № 1. С. 82–92.
4. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві : монографія. Харків : Право, 2014. 632 с.
5. Фатхуллін Ф.Н. Проблемы теории государства и права. Курс лекций. / Науч. ред.: Марченко М.Н. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. 336 с. Толякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1973. 18 с.
6. Кушерець Д.В. Охоронні правовідносини у сфері договірної права: теоретичні питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2014. № 1. Том. 1. С. 201–203.
7. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в социалистическом обществе. Москва : Госюриздат, 1955. 176 с.
8. Осокина Г.Л. К вопросу о соотношении субъективного гражданского права и правомочия на его защиту (на примере субъективного права собственности). *Вестник Томского гос. университета*. 2012. № 360 (июль). С. 127–130.
9. Черпахин Б.Б. Труды по гражданскому праву / Научн. ред. С.С. Алексеев. Москва : Статут, 2001. 479 с.

Гуйван Петро Дмитрович

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТРОКІВ ДІЇ ОХОРОННОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Ця стаття присвячена науковому дослідженню питання стосовно сутності та місця в межах цивільного правовідношення суб'єктивного повноваження особи на захист свого порушеного права. Підкреслюється, що право на захист є наявною в уповноваженій особі можливістю застосувати заходи правоохоронного змісту для відновлення свого порушеного права. Автор обстоює тезу, за якою після порушення регулятивного зобов'язання припиняється подальше існування регулятивного відношення. Взаємин, які б опосередковували нормальний, правомірний розвиток суб'єктивного права та відповідного юридичного обов'язку, вже немає. Натомість виникає охоронне зобов'язання, якраз його елемент – охоронне суб'єктивне право триватиме після порушення і може бути належним чином реалізоване, в тому числі і за допомогою державного юрисдикційного органу – суду. У такому контексті наводиться обґрунтована критика застарілої концепції стосовно можливості примусової реалізації судом саме регулятивного права. Наголошується, що після закінчення строку на виконання регулятивного зобов'язання воно вичерпується за своїм змістом і припиняється. Натомість із самого юридичного факту – правопорушення виникає охоронне відношення, котре може реалізовуватися як у судовій формі (позовній), так і несудовій. До змісту такого охоронного зобов'язання, окрім додаткових вимог кредитора, пов'язаних із порушенням (штрафні санкції, відшкодування шкоди, припинення правовідношення тощо), входить і вимога стосовно виконання обов'язку в натурі. В останньому випадку захист права відбувається через реалізацію однакового з регулятивним зобов'язанням за змістом відношення – охоронного. Адже виконання зобов'язання після збігу встановленого на це строку не можна вже вважати належним, а саме зобов'язання слід кваліфікувати як таке, що не виконується належним чином. При цьому практичне здійснення примусу можливе лише через реалізацію домагання, яке входить до складу охоронного відношення.

Ключові слова: охоронне відношення, правопорушення, право на захист.

Guivan Petro

THEORETICAL ASPECTS OF THE TERM OF PROTECTION OF CIVIL LAW

This article is devoted to the scientific study of the question of the nature and place within the civil legal relationship of the subjective authority of a person to protect her violated right. It is emphasized that the right to protection is available to the authorized person to apply law enforcement measures to restore her violated right. The author defends the thesis that after the violation of the regulatory obligation, the continued existence of the regulatory relationship ceases. There is no longer a relationship that would mediate the normal, lawful development of subjective law and the corresponding legal obligation. Instead, a protective obligation arises, and it is precisely its element – the protective subjective right will last after the violation and can be properly exercised, including with the help of the state jurisdiction – the court. In this context, there is a well-founded criticism of the outdated concept of the possibility of enforcement by the court of regulatory law. It is noted that after the expiration of the regulatory obligation, it is exhausted in its content and terminated. Instead, from the very legal fact – the offense arises a protective relationship, which can be implemented both in court (claim) and non-judicial. The content of this security obligation, in addition to the additional claims of the creditor related to the violation (penalties, damages, termination of employment, etc.), includes a requirement to perform the obligation in kind. In the latter case, the protection of the right occurs through the implementation of the same with the regulatory obligation in terms of the content of the relationship – security. After all, the fulfillment of the obligation after the expiration of the period set for this can no longer be considered appropriate, and the obligation itself should be classified as not being properly performed. In this case, the practical implementation of coercion is possible only through the implementation of harassment, which is part of the protective relationship.

Key words: protective attitude, offense, right to protection.